

REŽIM NEBO MENTALITA?

SATIRICKÉ ZOBRAZENÍ „TOTALITNÍCH ARMÁD“ V ROMÁNECH

J. ŠKVORECKÉHO A V. VOJNOVIČE

Jelena Kovtun (Lomonosovova universita, Moskva, Rusko)

Autorka tohoto příspěvku není odbornicí ani na ruskou literaturu, ani na tvorbu Josefa Škvoreckého. Následující text tedy není vědeckou studií v striktním smyslu slova, ale spíš polemicky vyhrocuje otázku, která nevyhnutelně vyvstává při četbě románů *Tankový prapor* (1971) a *Život a neobyčejné příhody vojáka Ivana Čonkina* (1963–1979). Čím byla motivována podobnost charakterů a způsobu chování postav, satiricky zobrazených českým a ruským spisovatelem? Můžeme tu podobnost vyvodit jen z blízkosti historických a politických okolností, s nimiž se potýkají hrdinové?

Samozřejmě jde o velmi odlišné autory, z nichž každý představuje výraznou tvůrčí individualitu s jenom jemu vlastním stylem. Jemná intelektuální ironie J. Škvoreckého, která nevyklučuje nádech lyričnosti při zobrazení hlavního hrdiny, je sotva srovnatelná s groteskní, navenek drsně prostonárodním slohem V. Vojnoviče.

Škvorecký nechává hrdinu zakusit tíhu a nudu vojenské služby v „lidové armádě“, nicméně zachovává optimistický tón: nadšení mládí a radost ze života pronikají citění rotného Smiřického (i když možná v menší míře než v jeho starším románu *Zbabělci*). Smysl *Tankového praporu* lze shrnout takto: osobní život, duchovní svět a individuální osud člověka jsou koneckonců důležitější než jakékoliv sociální a politické podmínky, v nichž se ocitá. Režimy se střídají a lidé zůstávají – a jejich životy jsou nakonec hodnoceny ani ne tak „v souvislosti“ s okolnostmi, jako spíš „navzdory“ jim.

Pohled V. Vojnoviče je pesimističtější. Daleko grotesknější postavy jsou někdy hyperbolizovány tak, že fakticky ztrácejí realističnost. Místo toho získávají pohádkovost, mytologismus, takže vznikají zobecňující „archetypické“ portréty Sedláka, Vesnické Báby, Velitele, Představitele moci apod. Proto tam, kde u Škvoreckého cítíme naději, že epocha zruďného znetvoření mravů právě pro svou „nepřirozenost“ brzy pomine, ve Vojnovičově románu zaznívá spíš přesvědčení o tom, že v chování hrdinů se sotva co změní, ať je politické počasí venku jakékoliv.

Charaktery postav, zvláště hlavních, jsou u Vojnoviče popsány obrysovitěji. Jsou to povětšinou jen typy, kdežto u Škvoreckého přece jenom osobnosti. Podobní hrdinům románu o Čonkinovi jsou jen druhořadé postavy *Tankového praporu*, ve značné míře karikaturní: kapitán Matka, major Borovička zvaný Malinkatej d'ábel, nadporučík Bobby Kohn a další „dobří vojáci“ u

Škvoreckého jsou úplně, včetně výmluvných jmen nebo přezdívek, srovnatelné s Vojnovičovým kapitánem Miljagou (= Miláček), četařem Svincovem (rus. svinec = olovo), desátníkem Syrychem (= Syrový) aj. (Zvlášť nápadná je podobnost postav politických pracovníků: zobrazení hodin politické výchovy, které vede v Čonkinově jednotce starší politický pracovník („politruk“) Jarcev, jsou navlas podobné postupu skládání zkoušky na Fučíkův odznak ve Smiřického praporu).

K „seznamu rozdílů“ přidejme, že epochy, které jsou v obou románech zobrazovány, si samozřejmě nejsou ve všech ohledech blízké. Pro české vojáky je shora nasazený režim naprosto cizí, je mechanicky odvozen z poměrů v jiné zemi (zábavně znějí v ústech českých vojáků odkazy na výroky Suvorova a Kutuzova, hrdinské činy Olega Koševého a Zoji Kosmoděmjanské, přičemž se bezostyšně komolí citáty a jména jejich původců). Proto není pochyb o tom, kdo je hlavním viníkem nadvlády tohoto režimu: jsou to Rusové, SSSR, ale také je napodobující kariériste z řad československého vyššího důstojnictva (jako plukovník Helebrant, který se chce oženit s dívkou pocházející „z dobré komunistické rodiny, spřízněné s ministrem národní obrany“). Kromě toho inteligent Smiřický se zásadně vymyká epochou předepsanému třídnímu uvědomění. Jemu je hluboce cizí, a to z příčin ani ne tak sociálních, jako spíš osobních, oficiálně prosazovaný obraz „proletáře, vojáka – obránce socialismu, budovatele komunismu“ apod., i když se přitom poměrně snadno dorozumívá s málo vzdělanými podřízenými vojíny. Hrdinové u Vojnoviče – Čonkin, Ňura, rolníci z vesnice Krásné – pak trpí ve vlastní zemi kvůli „rodnému zřízení založenému na svazku dělníků a rolníků“, ačkoli, zdálo by se, sami patří právě k těm, jejichž jménem a rádobou pro jejichž blaho se děje to, co se děje. Nemají komu spílat a na koho apelovat, kromě vlastního „přirozeného“ chápání života – i když samozřejmě ze své natury (ať z jiných příčin) je jim vládnoucí režim stejně vzdálený jako rotnému Smiřickému.

Neznamená to snad, že rozdíly mezi oběma romány mají zásadnější charakter? Nebylo by lepší omezit se na tradiční srovnání obou spisovatelů v rámci národní literární tradice každého z nich? Škvorecký samozřejmě navazuje na Haška a vůbec na českou tradici zobrazování řadového obyvatele – prohnaného šibala, který se dovede přizpůsobit každému režimu, ale zároveň je nositelem národních mravních hodnot a je tak konfrontován s absurdním chováním představitelů moci (počínaje obyvateli Malé Strany a panem Broučkem a konče pábiteli B. Hrabala). Vojnovič zase navazuje na N. V. Gogola, N. S. Leskova a také A. Platonova. Prvního z těchto autorů připomíná rozmachem nekompromisně zdrcující satiry, druhého analýzou trpělivé pokory a odolnosti prostého člověka vůči ranám osudu, třetího pak průnikem do hloubi duše hrdinů a „důvěrností“ nazírání i bezelstného chování prostých postav.

A přece v románech Škvoreckého a Vojnoviče je daleko více společných rysů, než se může zdát na první pohled. Přitom se nejedná jenom o univerzální zákony satiry, které spojují například F. Rablaise a J. Swifta, K. Čapka a M. Bulgakova. Bezesporu jsou srovnatelné ne-li přímo syžety

obou děl, pak alespoň celkové cítění světa jejich hrdiny, a to nejen proto, že v každém románě jde o budování socialismu a boj proti jeho „nepřátelům“, že přelud Stalina se pořád míhá stejně tak před vylekanýma očima Ivana Čonkina jako před oddanými zraky velitelů československé armády. Ať jde o různá desetiletí a různé země, před námi je tatáž dějinná situace. Starý svět, zdomácnělý a navyklý, je smeten novým – slibovanou „světlou budoucností“. Avšak první nadšení pominulo, boj se proměnil v rutinu a z řad „vítězů“ vzešli a zaujali vedoucí místa pokrytci a demagogové, kteří zavedli vlastní „pravidla hry“. V důsledku toho čím lepší byla idea, tím ohyzdněji vypadá její ztělesnění: kolchozy a Rudá armáda u Vojnoviče, ozbrojené síly socialistického Československa u Škvoreckého.

Ale nejpodstatnější je zásadní „hloubková“ srovnatelnost modelů chování hrdinů. V obou románech je zdůrazněno odcizení všech (kladných i záporných) hrdinů vůči oficiální politice. Nikdo se v ní ničemu nepokouší porozumět, všichni cítí její prolhanost a zbytečnost, ale ze zvyklosti se jí přizpůsobují. Jedni pouze ve snaze přežít těžké časy, jiní zase ve snaze vetřít se do přízně představitelů moci. Pro ty první to nevyhnutelně končí krachem, jakkoli různé jsou formy jejich přizpůsobování se okolnostem (major Borovička, kapitán Miljaga). Přizpůsobit se režimu natrvalo není možné, vždyť je také vybudován na neustálém vytlačování jedněch „věrných poddaných“ jinými. Postavy tohoto typu jsou oběma autorům stejně nesympatické.

Položme si nyní otázku, co je ve srovnávaných prózách protikladem bezduché oficiálnosti? Za prvé je to **zdravý rozum**. Čtenář Škvoreckého románu sympatizuje s řadovými vojíny, kteří se snaží nedělat to, co je naprosto zbytečné (tak během formálně organizovaného a všechny otravujícího nočního cvičení se osádka Smiřického tanku spokojí se starým okopem a neobtěžuje se kopáním nového). Rovněž Vojnovičovi hrdinové získávají sympatie čtenářů „lidským chováním v nelidských podmínkách“ (například Čonkin a Ňura krmí a léčí jimi zajaté příslušníky státní bezpečnosti). S tím souvisí také svého druhu *poctivost*, která je vlastní kladným postavám, jejich snaha opravdu **něco provést** a ne jen vytvořit dojem provedení rozkazu (tak pleje Čonkin Ňuřiny záhonky, podobně jedná při cvičení osádka Smiřického tanku). Tato poctivost se ovšem neprojevuje často a vztahuje se pouze na nejjednodušší a nejnnutnější lidské potřeby (něco jíst, někde bydlet apod.) anebo na ty úkony, jejichž zanedbání může mít za následek přísný a neodvratný trest (nesplnění bojového rozkazu).

Kromě toho je samozřejmě velmi přitažlivý **humor**, tak charakteristický pro vyjádření jednotlivých postav, a čím je hrubší, tím lépe odpovídá okolnostem (nesmyslné drby o souložení Ňury s kancem Borkou, repliky vojáků u Škvoreckého, které oplývají slovy jako prdel, hovno, kurva apod.). Ironie v obou románech má několik vrstev: smrtelně vážně se tváří hrdinové, pro které „je vojna špás“ (J. Hašek), ale také rádoby seriózní jsou autoři, kteří podrobně a navenek shovívavě popisují žertíky svých postav. Všichni se smějí všem, což vytváří pocit karnevalu.¹

Nakonec, a to snad především, je sympatická **kamufláž**, navenek věrná služba postav jejich době, vyhrocující její charakteristické rysy až k absurditě a idiotismu. Nezáleží na tom, že Vojnovičovi hrdinové se vydávají napospas dějinám z naivity, prostoty a dobráckosti, kdežto Škvoreckého postavy s neskrývaným sarkasmem, výsledek je stejný: bezmyšlenkovité snažení podřízených mate plány vedení, pročež se to vedení a také režim jeví v málo vzhledném světle. Přitom se skoro nikdy neseťkáme s uvědomělým protestem, ale je vždy přítomna logičnost a přirozená srozumitelnost činů, která čtenáři imponuje.

Ohledně české literatury o podobném modelu chování mluví Jiří Voskovec v předmluvě k *Tankovému praporu*, odvolává se na haškovskou tradici a švejkovský typ Škvoreckého hrdiny: „Mluvím o tradici nikoli beletristické, nýbrž civilizační, historické, osudové... Švejk je... hrdina ságy triumfu jedné hlavy nad hydrou Vrchnosti, Režimu, Systému – rozum přestrojený za slabomyslnost v boji proti Absurdnu, vydávajícímu se za Moudrost a Důstojnost – smysl Nesmyslu proti nesmyslu Smyslu... V tom smyslu patří *Tankový prapor* do oblasti českého „švejkovství“ v nejširším mínění toho pojmu; český humor a česká akce v obraně proti suverénnímu Absurdnu je instinktivně a tradičně „švejkovská“. Volba tohoto typu obrany byla v zájmu národního přežití nevyhnutelná vzhledem k neúnosné geografické pozici na mapě Evropy... Tato tradice se vyvinula dlouhá staletí před Haškem. Bez ní by se ho národ nikdy nebyl dočkal.“² Všechno to by se mohlo v plné míře vztahovat také k Vojnovičovu románu.

Musíme tedy uznat, že Rusové stejně jako Češi volí v nepříznivých společenských podmínkách shodný typ chování. Bylo by lákavé spatřovat v tom prvek obecně slovanské mentality – jakýsi slovanský „jemitofukismus“, který byl dán těžkým historickým údělem příbuzných národů. Mezi podobné postavy patří například baj Gaňu od bulharského spisovatele L. Karavelova, hrdinové satirické povídky Stradija od srbského autora R. Domanoviće nebo pokrytec Nikodem Dymza z románu Poláka T. Dolegi-Mostowicze. Všichni tito hrdinové jsou schopni přežít a obstát v jakékoli epoše. Možné jsou ovšem také širší evropské asociace (Ulenspiegel, Tartuffe aj.). Nicméně naděje na přežití spojená s pocitem vzdoru se zdá být velmi charakteristická právě pro národy Střední, Východní a Jižní Evropy, a to především slovanské.

V boji proti režimu tedy vždy vítězí mentalita – k tomuto závěru dospívají oba srovnávaní spisovatelé. V tom je její přednost a síla. V souvislosti s tím však vznikají také smutné otázky. Například: jsou produktivní takové modely chování v situaci, kdy zrovna nevládne totalitní režim? Neproměňují se jejich přednosti v nedostatky třeba v dnešním pragmatickém systému stejně tak v České republice jako v Rusku? Ne že by současná demokracie s jejím důrazem na individualismus a veřejně nevyjádřeným heslem „Obohacujte se!“ (v leccem podobná období tzv. nové ekonomické politiky v SSSR) byla až tak odlišná od totalitního socialismu. Avšak sotva v ní najdou místo postavy jako Smiřický či Čonkin. Za prvé proto, že mají náchylnost k meditativnímu, nikoli k

aktivnímu způsobu života (navlas stejně znějí Čonkinova mlhavá rozjímání o zimě a létě a Smiřického „obvyklé neurčité myšlenky promíšené představou kudrnaté zahrádky Janinčiny a otázkami ideologie“). Za druhé proto, že chybí-li zjevný ideologický nátlak shora, je obtížné někomu čelit, zesměšňovat a zanedbávat předpisy, ale zároveň není ani „rovnostářství“, představiteli moci všem zaručená byt' bídná a nudná, avšak relativně sytá a klidná existence. Jestliže však Slované (nebo aspoň je představující literární postavy) se vzdají této mentality, nepřestanou být sami sebou a nepromění se v důstojné, ale od jiných se nelišící členy evropského společenství?

Tyto otázky už nicméně nepatří literárním vědcům.

Poznámky

¹ Viz LEJDERMAN, N. L.- LIPOVECKIJ, M. N.: *Sovremennaja russkaja literatura* 2. Moskva, 2001, s. 113–117.

² VOSKOVEC J.: Rekomandace. In: ŠKVORECKÝ, J.: *Tankový prapor*. Spisy Josefa Škvoreckého 10. Praha 1998, s. 12.